

Danica Pinterović

Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga?

Ovo se pitanje postavlja u vezi s rimskim natpisnim kamenom u lapidariju osječkog muzeja koji je objavljen u Osj. zborn. VII¹. Izostavljajući neke nevažne podatke u opisu kamena, ponavljam ovdje samo ono što služi daljnjem tumačenju historijskog značenja tog epigrafskog spomenika.

Krnji natpis na oštećenoj ploči od krupnozrnatog mramora našao se u Donjem gradu na obali Drave, vjerojatno 30-tih godina ovog stoljeća, kad su Brunšmid, Celestin i Hoffiller prestali objavljivati rimske nalaze osječkog terena. Da se našao ranije, bio bi objavljen od njih, jer oni su sve značajnije epigrafske spomenike svoga vremena s ovog terena postepeno objavljivali. Spomenik o kome je riječ (vidi sliku) jest desni gornji ugao jedne natpisne ploče uokvirene trostrukom profilacijom. Visina slova varira između 0,06 i 0,04 m, a dimenzije sačuvanog dijela ploče jesu 0,85x0,62x0,11 m. Originalna ploča s punim natpisom morala je biti mnogo duža, a također i nešto viša, jer donji sačuvani red sigurno nije bio posljednji red. Radi se dakle o fragmentu *mramorne ploče* (v. sl. na kraju teksta).

Na natpisu se čita:

P. P.	
RTINACIS	(C I u ligaturi)
AVGG.	
— — — —	
RORVM.	
NDVS	
SEVCHAM	
STATE	
LO.	

Ploča je postavljena u doba vladanja dva cara, Septimija Severa, koji se volio nazivati i imenom svoga prethodnika Pertinaksa, i njegova sina Marka Aurelija Antonina. U 4. redu bilo je izvan sumnje uklesano ime carevića Gete, koje je nakon umorstva Gete za Karakaline samovlade bilo eradirano. Ploča je podignuta za vladanja ta dva cara u vremenu između

198. god., kad je Sever starijeg sina proglasio Augustom, a mlađeg Cezarom i 209. god., kad je Geta također proglašen Augustom; da su vladala sva tri cara u doba podizanja ploče morali bi u 3. redu natpisa čitati AVGGG.

Oslanjajući se na brojne analogije u natpisima Dacije, Mezije i Panonije u doba Septimija Severa i njegovih nasljednika mogli smo zaključiti da je *netko nešto* »a vetustate collapsam a solo extruxit«, tj. od starosti porušeno iz temelja nanovo sagrađio. Tko je to bio ne znamo, jer mu se na kamenu u 6. redu sačuvao samo završetak imena na -ndus. Što je podignuto iz temelja nije se moglo zaključiti po završetku nelatinske riječi -seucham. Naslućivali smo da je to mogao biti hram, svetište ili neki drugi objekat.

U međuvremenu upozorena sam da se u Juvenalovoj satiri III nalazi riječ »proseucha« i da bi možda tom riječi trebalo tekst natpisa nadopuniti.* Nakon što sam prostudirala satiru, komentare te riječi i posegla za odgovarajućim izvorima i literaturom, mogla sam doći do potpuno sigurnog rezultata, da se na natpisu govori o proseuhi.

U Juvenalovoj satiri III, 258 opisuje se izazovno ponašanje pijanca koji noću napada mirne ljude, tuče ih i s prezirom u bijesu dobacuje: »Reci mi, gdje stanuješ? i u kojoj ću te proseuhi naći?«

Satire su naime napisane u doba Domicijana koji je Jevreje protjerao iz Rima te su oni smjeli jedino da se zadržavaju u nekom gaju izvan Rima i to uz neku odštetu, na što se odnosi i jedno mjesto u Satiri III, 15.

Komentator Juvenalovih Satira 17. stoljeća² tumači da *proseucha* znači molitva i *mjesto određeno za molitvu*, no da se u Juvenalovom tekstu uzima u smislu kolibe gdje stanuju prosjaci, ili u smislu kojeg drugog mjesta gdje se prosjačilo, a takova su mjesta postojala u hramovima ili njihovim predvorjima. — Komentator prevoda Juvenalovih Satira 18. stoljeća³ tumači da je *proseucha* otvorena kapela; da su Jevreji mnoge takove imali; da su beskućnici dolazili u njih i da se u tekstu satire tim daje prezrivo značenje za Jevrejina, prosjaka i vagabunda.

Thesaurus Graecae linguae⁴ daje nekoliko značenja te riječi: molitva, molba, zavjet, obećanje, slavljenje boga, metonimički također i *mjesto gdje se ljudi na molitvu sastaju i boga slave*; a »*proseuche* Judejaca« bijahu prostrana mjesta pod otvorenim nebom poput teatra, gdje su se javno čitale knjige zakona. — Du Cange (Dikanž), Glossarium⁵, osim i drugdje navedenih značenja ima i ovo: *proseucha*, dom siromaha, smatran konačištem u kome se zbrinjavaju i prehranjuju. U velikom Oksfordskom rječniku⁶, osim ostalog već poznatog, čitamo da je *proseucha* kod Jevreja bila obično nenatkriveno mjesto određeno za molitvu, a zemljište da je bilo ograđeno zidom ili ogradom, dok je sinagoga bila pokrivena zgrada. Sinagoge da su bile unutar gradova, *proseuche* izvan njih. — Lexicon totius latinitatis⁷, osim ostalih, donosi i ovo tumačenje: *proseuche* su prema nekima tajna i skrivena mjesta gdje su se kršćani molili, koji su se u ona vremena, isto kao i Judejci smatrali najprezrenijima; po drugima to su mjesta gdje su siromasi prosjačili milostinju; i o Judejcima to isto se kaže, jer su oni tada bili najkukavniji beskućnici.

Sva ova tumačenja imaju podlogu u izvorima, no da je proseucha u stvari isto što sinagoga koja je imala iste razvojne faze, te je također negdje mogla biti izvan grada i nenatkrivena, te služiti kao konačište i utočište siromaha i prosjaka itd., to je tek bilo moguće dokazati svestranom i potpunom analizom hebrejskih, grčkih i latinskih izvora. Tu analizu dao je Samuel Krauss temeljitim radom *Synagogale Altertümer*⁸. Za nas je od interesa da je u stručnoj literaturi raščišćen pojam proseuhe i da riječ uglavnom znači jevrejsku bogomolju te da je u izvjesnom smislu identična s riječju sinagoga.

Grčki izraz *synagoge* znači nesamo zbor, skup, skupština već i mjesto skupa kao u latinskom *conventus*, *curia*, *senatus*; isto tako *proseuche* znači nesamo molitva, već i mjesto gdje su se vjernici skupljali na molitvu. Oba izraza su stvorena od jevrejske diaspore na grčkom jezičnom području. Jevreji koji su govorili grčki ili latinski upotrebljavali su u svojim sinagogalnim spisima odreda samo izraz sinagoga, no u Egiptu, po starom nekom običaju, koliko se može dokazati, samo je izraz *proseucha* upotrebljavan⁹. Nijedan od oba izraza ne nalazi se u rabinskoj literaturi, već isključivo u jevrejsko-helenističkoj. Grčki izraz *ecclesia* koju su upotrebljavale mlade kršćanske općine također znači skup ili skupština. Između nje i riječi sinagoga nema bitne razlike te su se obje upotrebljavale i u smislu općina. Kršćani su što više, u vrijeme kad se još nisu oštro razlikovali od Jevreja, također upotrebljavali riječ sinagoga za svoju općinu, no doskora su ju posve napustili. *Codex Theodosianus* XVI 8 (*passim*) razlikuje »sinagogu« Jevreja od »crkve« kršćana. — U starom jeziku diaspore koji poznajemo iz Septuaginte i nekih helenističkih spisa riječ sinagoga znači samo skup ili općina, no kako se tada zvala zgrada skupa ne zna se; možda se zvala *proseucha*, kako bi se moglo zaključiti iz dva natpisa 1. st. n. e. u Pantikapeumu¹⁰ u kojima se razlikuju riječi *proseucha* (= kuća molitve) i *sinagoga* (= skup, općina). Gdje i kada je riječ sinagoga počela značiti i kuću molitve ne zna se, no sigurno tek u diaspori, kad su veze s domovinom, u kojoj je kuća molitve i dalje nazivana *templum*, već bile oslabile. U *Vulgati* i u latinskim crkvenim piscima nalazimo riječ *templum* samo za oznaku jerusalimskog hrama, no od srednjeg vijeka nadalje pa sve do danas žive u modernim jezicima derivati riječi *templum* i označuju sinagogu. — Na natpisu u Olbiji¹¹ i kod Epifanija¹² ne spominje se riječ *proseucha* u vezi Jevreja, te se može pomišljati da se upotrebljavala i za mjesto poganskog kulta, i to tim više što se u papirosu iz Magdale nalazi izraz »*proseucha* Jevreja«¹³. Sporedni oblik te riječi glasi *proseukterion*. Riječ *proseucha* za jevrejsku kuću molitve nije se nastavljala kao riječ sinagoga, već je nestala, a nije ju prihvatila ni rimska pravna literatura.

Najbrojniji dokumenti za postojanje i značenje riječi *proseucha* nalaze se na egipatskom tlu u natpisima lokaliteta kao Šedija (3. st. pr. n. e.), Magdala u Fajumu, Atribis (3. ili ev. 2. st. pr. n. e.), Aleksandrija i dr.¹⁴, dok su od pisaca u toj stvari najznačajniji Philo i Flavius Josephus.

Presadivanje i razvijanje jevrejstva na helenističkom jezičnom i kulturnom području dovelo je do naročitih, vrlo značajnih pojava u grčkoj literaturi, jer su Jevreji prisvajajući grčki jezik u isti mah uporno zadržavali svoju nacionalnu individualnost. Ipak se nisu mogli oduprijeti snažnom utjecaju grčkog filozofskog duha, no u istoj mjeri grčka je literat-

tura u vremenu prije i poslije početka naše ere sva prožeta jevrejskim elementima¹⁵. Filo i Flavije pružaju primjere o tom međusobnom prožimanju grčkog i jevrejskog duha. Filo, jedan od najznačajnijih jevrejskih pisaca, bio je rodom iz Aleksandrije gdje je i primio svoje obrazovanje studirajući razne filozofske nauke. Ma da se zanosi naukom Platona i stoika ipak se vjerno pridržavao vjere svojih praotaca, vjere u jednog boga. Njegovi spisi su prvoklasan izvor za razvoj jevrejstva u rimskom carstvu i za sukob Jevreja s rimskom državnom vlašću. Spisi su mu biblijskog, etičkog, historijsko-političkog i alegorijsko-egzegetskog sadržaja.

U historijsko-političkom spisu *De legatione ad Caium*¹⁶ opširno opisuje, kako je došlo do jevrejskog ustanka i progona u Aleksandriji za vladanja cara Kaligule u god. 38. Tada su jevrejske kuće bile opljačkane i spaljene, a Jevreji u nejevrejskim kvartovima u Aleksandriji zlostavljani i ubijani. U jevrejskim kvartovima gdje su Rimljani naišli na žestok otpor, odlučili su da sve proseuhe (=sinagoge) pretvore u hramove rimskog cara te da svuda u njima podignu kipove, a u glavnoj proseuhi brončani kip cara na četveropregu¹⁷. — Isto tako Filo za jevrejske bogomolje ne pozna drugu riječ do proseuha i u polemičkom spisu protiv namjesnika Avilija Flaka. Tu se opisuju mjere koje je namjesnik protiv Jevreja poduzeo, kad im je zabranio svetkovanje sabata i kad ih je sve raselio iz svih četvrti u jednu jedinu od 5 aleksandrijskih četvrti. I tu se na nekoliko mjesta čita namjesto sinagoga, proseuha. Mimogred neka je spomenuto, da se u tom istom spisu na istom mjestu kaže da je u Aleksandriji i u čitavoj zemlji koliko se širila od libijske doline Katabatmo do granica Etiopije, bilo ne manje nego 10 puta po 100 tisuća Jevreja, tj. 1 milijun i — malo dalje — da se od 5 četvrti u Aleksandriji dvije zovu Jevrejske, jer u njima najviše Jevreja stanuje, premda oni i u ostalim četvrtima raštrkano imaju svoje domove¹⁸. — i u spisu biblijskog sadržaja *O Mojsijevom životu*, Filo, govoreći o jevrejskim tradicijama i institucijama, izričito kaže, da se u svim gradovima nalaze određena mjesta za svete molitve, a te puk nazivlje proseuhama, no one da su drugo nešto do li škole itd.¹⁹.

I Flavije koji spada u učene Jevreje svoga vremena, prožete grčko-rimskom obrazovanošću, služi se izrazom proseuha namjesto sinagoga. Rodio se u Jerusalimu gdje je stekao svoje prvo obrazovanje. U sukobu Jevreja s državnom rimskom vlašću odigrao je posebnu ulogu. Najprije se stavio na čelo bune u Galileji, no kad je doživio neuspjeh i pao u rimsko sužanjstvo, od kojeg ga je oslobodio Vespazijan, on se priklonio Rimljanima i otada je trajno uživao naklonost carske porodice. Pod Titovom komandom prisustvovao je opsadi Jerusalima. Velik dio svog kasnijeg života proveo je u Rimu posvetivši se studijama i pisanju historije. U svom polemičkom spisu *Contra Apionem* na jednom mjestu citira tumačenje Apija o tome, kako je Mojsije, zadržavajući običaje praotaca, dotada otvorene proseuhe dao pretvoriti u zatvorene, kakove je imao Jerusalem i okrenuo ih sve prema Istoku²⁰. Ovo je mjesto zanimljivo nesamo jer riječ proseuha i ovdje označuje sinagogu, nego i stoga što se razabire da su Jevreji u davnini imali otvorene sinagoge i da one tek kasnije postaju zatvorene zgrade. Apije je sigurno dobro poznavao brojne egipatske proseuhe da je ove podatke o njima mogao dati. — Flavije i u drugim svojim spisima govori o proseuhi. U opisu svog nemirnog života u doba jevrej-

skih buna, on na jednom mjestu govori o proseuhi palestinskog grada Tiberias, koji je po tradiciji čak imao 13 sinagoga. U Flavijevo doba, u doba velike jevrejske revolucije, tamo se, u velikoj proseuhi, održao važan sastanak; »narod se idući dan sastao u proseuhi, kako je zovu, u domu molitve, velikom i prostranom za toliko mnoštvo«²¹.

Jasno je vidljivo da u ovim tekstovima u dva značajna pisca antike, kao što su Filo i Flavije, proseuha znači isto što i sinagoga. Riječ proseuha javlja se u istom smislu i u grčkim i rimskim natpisima (od kojih će kasnije neki biti spomenuti), u Acta apostol. XVI 13 i XVII 17 i 23, kao i u Papyr. Enteux 30.5, Tebtunis Papyri I 86 (posljednji mi nisu bili pristupačni) i dr. — Da su se proseuhe tj. sinagoge vjerojatno razvile iz otvorenih i samo ograđenih prostora, ili, da su se možda još dugo ponegdje takove zadržale ili zbog progona Jevreja, ili zbog toga što bi jevrejska općina bila manja i u nemogućnosti građenja potpune zgrade, to se sve ne kosi s konstatacijom da u doba Filona i Flavija, i dalje u rimsko doba, proseuha na Istoku, na grčkom jezičnom području, a katkada i na Zapadu (kako će se vidjeti), znači isto što i sinagoga.

Da se vratimo natpisu s terena Murse. Pretpostavka da se radi o izduženoj (u horizontali) natpisnoj ploči vjerojatno s pročelja zgrade, može se dokazati pomoću teksta koji se s priličnom sigurnošću može rekonstruirati iz jasno vidljivih fragmenata sačuvanih riječi. U tome pomažu ne samo pravila latinske epigrafike već i brojne analogije u natpisima iz vremena Septimija Severa i njegovih nasljednika. — Već kod ranijeg objavljivanja natpisa bilo je rečeno, da se radi o podizanju neke porušene ili trošne zgrade.

Prema epigrafskim pravilima za *tekstove na zgradama* tekstovi ponajviše imaju ove dijelove: A) Glavu teksta koja uključuje a) motiv zbog kojeg je zgrada sagrađena (u našem slučaju to će biti fraza PRO SALUTE); b) ime ili imena osoba u vezi s motivom, u genitivu, (u našem slučaju to su imena oba cara, carevića Gete i carice-majke Julije Domne). B) Nakon uvoda slijedi ime i titula onoga ili onih koji su zgradu ili spomenik podigli ili nanovo sagrađili ili restaurirali. To ime ili ta imena stoje u nominativu (u našem slučaju neki -NDVS). C) Slijedi naziv podignutog ili restauriranog objekta u akuzativu (u našem slučaju PROSEVCHAM). D) Slijedi obično glagol koji izražava akciju podizanja ili restauracije; no već i prije glagola mogu neke česti formule spominjati: a) stanje spomenika prije restauracije (u našem slučaju vetustate collapsam); b) razlog zbog kojeg je zgrada ili objekt podignut ili restauriran, napr. ob honorem aedilitatis, flaminatus etc. ili ob benevolentiam civium, ili D. D. = decreto decurionum (u našem slučaju mi nemamo uporišta za bilo koju od ovih fraza, no možda je i neki razlog bio uklesan); c) oznaku mjesta kao loco suo, loco privato, accepto loco a republica (ni za to nemamo uporišta u fragmentiranom tekstu); d) izvor novčanih sredstava potrebnih za gradnju, napr. sua pecunia, impensa sua, sumptu proprio, pecunia publica ili sl. E) Ponajviše je na kraju ili gotovo na kraju glagol u 3. 1. sing. ili plur. (već prema subjektu fraze) koji označuje radnju, napr. aedificare, exstruere, a solo instruere, ili, ako se radi o ponovnom zidanju ili podizanju naći ćemo glagole kao reficere, renovare, restituere. F) Katkad se dodaje neki izraz koji označuje da je netko radnju izvršio ili nadzirao, napr. curante, sub cura (s gen.).

Natpisi koji se odnose na podizanje zgrada mogu glasiti i drukčije, no njihove najosnovnije česti moraju postojati.²² Na naš natpis može se primijeniti simplificirana formula samo s ovim čestima:

pro salute imp
 ille
 ob honorem illum
 aedificium illud
 sua pecunia fecit.²³

Kratice su se u rimsko doba redovito upotrebljavale no ne uvijek ujednačeno, te se stoga niti na našem natpisu ne može s točnošću odrediti dužina pojedinih redova natpisa. K tome na našem natpisu osim nejednake veličine slova u pojedinim redovima smeta još i nejednak razmak između slova (u 3. redu slova su jače razmaknuta negoli u 2. redu). Klesar nije ni načinio dobar raspored teksta, te je u 2. redu morao pribjeći ligaturi, a u 7. redu slovo je M isklesao minijaturno, jer je došao do ruba ploče. Većina redova završava nejednako daleko od ruba. To su sve smetnje zbog kojih se ne može tačnije odrediti veličina ploče. Ipak se može reći da je bila bar jedan metar visoka, a blizu metar i po duga.

Prema tome ovako bi izgledala rekonstrukcija natpisa:

PRO. SALVTE. IMP (P. P.)	Pro salute imp(er)atorum (p)riissimorum
L. SEP. SEVERI. PE(RTINACIS)	Lucii Septimii Severi Pe(rtinacis)
ET. M. AVR. ANTONINI. (AVGG.)	Et Marci Aurelii Antonini (Augg)ustorum
ET. P. SEP. GETAE. CAES.	Et Publii Septimii Getae Caesaris
— — — — —	— — — — —
ET. IVLIAE. AVG. MAT. CAST(RORVM)	Et Iuliae Augustae Matris cast(rorum)
SEX.(?) VAL.(?) SECV?(NDVS)	Sextus ? Valerius ? Secu(ndus) ?
PRAEPOSITVS(?) PRO(SEVCHAM)	Praepositus ? pro(seucham)
IUDAEORVM(?) VETU(STATE)	Iudaeorum ? vetu(state)
COLLAPSAM. A. SO(LO)	collapsam a so(lo)
IMPENSIS. SVIS. EXSTRVXIT	impensis suis? exstruxit

Upotrijebila sam iz sheme uobičajenih izraza one koji se najčešće javljaju na natpisima zgrada u Severovo doba. Na kraju 1. reda izdvojeno slovo P teško je uvrstiti u shemu, jer ako se radi o kratici titule PIVS (u ovom slučaju u gen. plur. piorum ili piissimorum), neobičan je redoslijed titulature, budući da se kratica uvijek nalazi iza carevog kognomena. Zbog toga samo predlažem ovakovo čitanje 1. reda, koje se međutim slaže sa slijedeća dva reda koja sadrže imena oba cara. U 4. redu jasno se na kamenu vidi da je tekst eradiran, a to je bilo ime carevića Gete. U 5. redu bilo je sigurno ime carice, žene Severove, o čemu ima brojnih analogija. U 6. redu izabrala sam za primjer neki uobičajen praenomen i nomen; kognomen Secundus je vjerojatan prema sačuvanom završetku imena. U 7. redu namjesto fraze ob honorem illum mogla se nalaziti i riječ koja označuje neki civilni ili svećenički rang Secundusa, za što također ima analogija, o čemu će biti govora kasnije. Za 8. red postoji analogija osim drugih i na natpisu u Kasjunu,²⁴ na koji ćemo se još vratiti. Za 9. i 10. red analogije su brojne baš i u samoj Panoniji u doba velike Severove građevinske djelatnosti.

Povodom carskog pohoda u god. 202. kad je Septimije Sever na čelu carske porodice inspicirao utvrde uzduž panonskog limesa, mnogo je toga u Panoniji bilo građeno ili restaurirano, o čemu rječito govore natpisi.²⁵

Tada, ili u kojoj od prethodnih godina, kad se užurbano radilo na obnovi provincije pred očekivanim pohodom carske porodice, u Lugiju su podignute statue oba cara od kojih su se sačuvali natpisi na bazama; u Lussioniju podignut je oltar Fortunae Salutari; u Intercisi obnovljen je hram Dianae Tifatinae i hram Solu Elagabalu, i jedan i drugi »pro salute« oba vladara; u Gorsiju obnovljen je hram Jupitru Dolihenskom, a dali su ga obnoviti sami vladari; u Camponi posvećena je ara Jupitru; u Aquincumu podignute su dvije are posvećene Jupitru, a osim toga slavoluk s kapijama i krovom od crijepa; u mjestu Ad Statuas obnovljen je također neki hram. I tako se redaju natpisi u vezi građevinske djelatnosti onoga vremena dalje.

K ovim primjerima može se sada sa sigurnošću pridružiti podatak s naše natpisne ploče da je u doba Septimija Severa u Mursi bila obnovljena proseucha, tj. sinagoga i da se to vjerojatno desilo upravo povodom carskog pohoda 202. god. te da je car u vezi s tim na svom putu duž limesa valjda prolazio kroz Mursu.²⁶

Iz činjenice da je u Mursi postojala stara sinagoga te da je u doba Septimija Severa obnovljena, može se zaključiti da je bar u 2. i na početku 3. stoljeća vladala u imperiju tolerancija prema Jevrejima, koja, kako je iz historije poznato, nije uvijek bila konstantna. Kad je Rim zavladao Orijentom našao se pred činjenicom izuzetnog položaja Jevreja u starim istočnim državama, na čemu se tokom vremena nije mnogo toga promijenilo unatoč opetovanih krvavih revolta Jevreja, kad im je državna vlast htjela nametnuti zakone koji su se kosili s njihovim nacionalnim i vjerskim osjećajima. Infiltracijom grčkog stanovništva na Zapadu, doselilo se i helenizirano jevrejsko stanovništvo onamo, ali ono ondje još nije imalo svojih tradicija. Došlo je do razlike između Istoka i Zapada u postupku prema njima i u stepenu tolerancije sa strane državne vlasti.²⁷ Car August je ostavio Jevrejima građanska prava i nije dirao u njihove vjerske institucije; smjeli su podizati i uzdržavati sinagoge gdje god je Jevreja bilo u dovoljnom broju. I poslije krvavog jevrejskog rata za Vespazijana i Tita ponovno je zavladao kurs političke i vjerske tolerantnosti prema njima, a otprije važeći izuzetni zakoni ostajali su na snazi, tj. Jevreji su bili oslobođeni onih građanskih dužnosti koje su bile u opreci s njihovom vjerom. Od vremena cara Klaudija koji je još bio uveo neke mjere protiv jevrejskog kulta u Italiji, Jevrejima je stvarno i pravno priznata sloboda ispovijedanja vjere u cijelom carstvu. Od vojničke službe bili su oprošteni, jer se uvidjelo da ona nije spojiva s njihovim religioznim principima, no od općinskih služba nisu bili isključeni. Ipak je konstantno dolazilo do lokalnih ograničenja, progona i revolta, što se najbolje odražuje u zakonima koji opetovano zaštićuju vjersku slobodu Jevreja, a u njima sinagoge nazivlju: *religionum loca*, krađu sinagogalnog imetka: *sacrilegium*, sinagogama potvrđuju pravo azila, a na njihovo razaranje stavljaju najteže kazne.²⁸

Uglavnom jevrejstvo postepeno od 3. stoljeća dalje dolazi u pozadinu, jer na njegovo mjesto u sve žešćoj borbi protiv državne rimske ideje dolazi kršćanstvo. Naročito za dinastije Severa zapaža se tolerancija prema Jevrejima, što je vidno po tome što su oni mogli vršiti razne općinske službe i podizati sinagoge.²⁹ To je ujedno i doba razvijenog sinkretizma u religiji kad se uvode orijentalni kultovi: Karakala je gorljivo pristajao

uz kult Serapisa i Izide; Elagabal je nastojao da kult Sola nametne kao jedini kult Istoku i Zapadu; i Aleksandar je pogodovao egipatskim kultovima, a tolerirao Jevreje i kršćane, te što više po svom pravniku Ulpianu dao sakupiti sve carske edikte izdane protiv kršćana i Jevreja. — Stoga što su se i poslije nizale carske odluke o zabrani zlostavljanja Jevreja mora se pretpostaviti da progoni ipak nisu prestajali, već da su se s manjom ili većom žestinom ponavljali sve do kraja carstva.

Toleranciju epohe Severa prema Jevrejima osim našega natpisa pokazuju još i drugi neki. U Kasjunu u Galileji nađen je među ruševinama sinagoge natpis na grčkom jeziku ovoga sadržaja: »Za zdravlje vladajućih naših gospodara, careva: Lucija Septimija Severa, Augusta, (sina) Pertinaksa, Augusta, i, Marka Aurelija Antonina i Lucija Septimija Gete, njegovih sinova i sinagoge Jevreja i Julije Domne Auguste«. ³⁰ — Za nas je od osobitog interesa krnji natpis iz *Intercise*, važnog uporišta na dunavskom Limesu. CIL III 3327 donosi tekst: Deo aeterno pro s(alute) d(omini) n(ostri) Sev(eri) A[lexandri] p(ii) f(elicis) Aug(usti) et [Jul(iae) Mamm]aeae Aug(ustae) mat(ris) Aug(usti) vot(um) red(dit) l(ibens) Cosmus pr(ae)positus sta(tionis) Spondilla synagog..... — Zavjet za zdravlje Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje izvršio je Cosmus, pretpostavljeni stacije Spondile i sinagoge. Stacija Spondila tumači se da je bila možda porezna stanica. Stoga što se na natpisu spominje praepositus sinagoge, mora se zaključiti da je u Intercisi postojala sinagoga. ³¹ — Iz nadgrobnih natpisa iz Rima poznato je da je Rim imao 11 sinagoga, a svaka je imala svoje ime bilo po osnivaču, bilo po mjestu na kojem je osnovana, bilo po zanatlijama koji su joj pripadali, bilo po zemlji iz koje su Jevreji potjecali. Jedna od njih zvala se Severova, vjerojatno po Aleksandru Severu, nazvana tako ili zato što ju je on sagradio ili naprosto zato što mu je bila posvećena. ³²

Da bi se činjenica o postojanju sinagoge u Mursi mogla što uvjerljivije za opće i posebne prilike Jevreja u rimskom imperiju prikazati, potrebno je, ma samo i letimično, nanizati još nekoliko historijskih činjenica.

Po nekima prve su sinagoge nastale u babilonskom sužanjstvu, gdje su vođe izgnanog naroda okupljali vjernike na molitvu zbog održavanja vjerskih i nacionalnih tradicija. I nakon povratka iz izgnanstva u Palestinu, potrebe za molitvu i slušanje propovijedi postojale su i dalje. I nakon ponovnog razaranja hrama za Vespazijanovog rata s Jevrejima, Jevreji su se borili i izborili da mogu osnivati svoje kuće za molitvu, jer molitva je stupila na mjesto žrtvenog obreda i stoga su proseuhe i sinagoge stupile na mjesto templu. ³³ Sinagoga je odigrala važnu ulogu u obnovi vjerskog i društvenog života Jevreja u ratom opustošenoj domovini, kao i u diaspori. Bila je organizirana kao središte jevrejske općine sa starješinom na čelu koji se zvao archisynagogos, princeps ili praepositus synagogae. U sinagogama su se održavale skupštine, izricale kazne, polagale zakletve, proglašavale zabrane, čitala Tora i držala predavanja. Zbog toga što je sinagoga davala siromasima i putnicima hrane i konaka, morala je imati i pomoćnih prostorija, kao komore za darove i hranu, sobe za prenoćivanje te stanove za čuvare i svećenike. U sinagogama obavljalo se i oslobađanje robova u diaspori, jer pravo azila uživale su sinagoge kao i poganski hramovi i kršćanske crkve. ³⁴

Broj sinagoga bio je vrlo velik, što je bila posljedica velike raštrkano-
nosti Jevreja u cijelom carstvu. Prema evidenciji provedenoj do godine
1922., na terenu imperija do vremena cara Justinijana mogle su se bilo
arheološkim, bilo epigrafskim, bilo literarnim istraživanjima konstatirati
144 sinagoge.³⁵ Dakako da ih je danas mnogo više ispitano. Po jednoj
verziji u Jerusalimu bile su 394 sinagoge, po drugoj čak 480, no te vijesti
se ne temelje na činjenicama, premda se svakako mora očekivati da je
tamo bio oveći broj sinagoga tim više što su i manje važni gradovi imali
po nekoliko njih, kao Cezareja, Tiberias, Seforis, Antiohija, Palmira.³⁶
U Palmiri je živjelo mnogo Jevreja. Kraljica Zenobija i njen sin Vabalat
bili su skloni Jevrejima, kako se vidi po azilnom pravu koje su oni nanovo
potvrdili nekoj sinagogi u Donjem Egiptu, što slijedi iz sačuvanog nat-
pisa.³⁷ — U novije doba otkrivena je sinagoga u Dura Europosu na Eufra-
tu iskopavanjima koja je vodio Yale University.³⁸

U jugoistočnoj Evropi nađena su u Pantikapeumu dva natpisa koji
spominju akt oslobađanja robova »u proseuchi«, a riječ sinagoga spo-
menuta je kao općina Jevreja. Natpis iz Olbije govori o nekoliko daro-
vatelja koji su osnovali proseuchu, i iz vlastitih sredstava stavili ju pod
krov.³⁹ U Carigradu bila je još u 5. st. velika sinagoga koju je car Teodo-
zije II pretvorio u crkvu.⁴⁰ Sinagoge u Filipima, Beroji, Ateni, Korintu
poznate su iz Pavlovih misijskih putovanja.⁴¹

Da su u Aleksandriji bile brojne proseuhe o tom je Filo ostavio važnih
podataka, o čemu je bilo ranije govora. Natpis iz Šedije (nedaleko Ale-
ksandrije) govori o proseuhi koju su Jevreji posvetili u čast kralja
Ptolomeja i kraljice Berenike, njegove sestre i žene, te njihove djece.
Kraljevsko ime se odnosi na Ptolemeja III Euergetesa (247.—222. pr.
n. e.) i to bi bila najstarija datirana proseuha u Egiptu, a zanimljiva je
po tome, što je već i ona bila stavljena pod zaštitu vladajućeg kralja.⁴²
— Od interesa je i opširan natpis iz Atribisa koji glasi »Za kralja Ptole-
meja i kraljicu Kleopatru posvećuju ovu proseuhu najvišem bogu, Ptole-
mej, Epikidov sin, nadzornik čuvara i jevrejski stanovnici Atribisa. —
Za kralja Ptolomeja i kraljicu Kleopatru i njihovu djecu posvećuju ovu
egzedru proseuhe Hermias, njegova žena Filotera i njihova djeca«. Ovaj
se natpis odnosi vjerojatno na Ptolemeja VI, poznatog prijatelja Jevreja,
te ide u 2. st. pr. n. e.⁴³ — Natpis iz Ksenefirisa (na libijskoj granici
nedaleko Aleksandrije) kazuje: »Za kralja Ptolemeja i kraljicu Kleopa-
tru, njegovu sestru i za kraljicu Kleopatru, njegovu ženu posvetili su
Jevreji Ksenefirisa ovaj portal proseuhe, a starješine su bili (prostantes)
Teodor i Ahilion«. I ovaj natpis spada u 2. st. pr. n. e.⁴⁴ Iz oba ova kao
i iz brojnih drugih primjera vidno je da su proseuhe bile katkada izgra-
đivane postepeno darovanjima pojedinih vjernika.

I za evropski Zapad može se pomoću natpisa, naročito nadgrobnih,
dokazati postojanje sinagoga, iako u manjem broju. Osim u Rimu, gdje
ih je bilo 11, sinagoga je bilo i na Siciliji, u južnoj Italiji, zatim u Briksiji
(Brescia), Mediolanu i Poli. Natpis iz Pole, CIL V 88, je nadgrobni natpis
nekoj majci Aureliji Soteriji »najpobožnijoj i bogobojaznoj pripadnici
jevrejske religije«, iz čega se može zaključivati na postojanje jevrejske
općine i sinagoge u Poli.⁴⁵ — U Panoniji je dosada bila evidentirana jedino
sinagoga u *Intercisi* o kojoj govori zavjetni natpis starješine Kozmosa. —
Vrlo su oskudni izvori o sinagogama Galije i Hispanije.

Osim Pole i Murse na jugoslavenskom terenu dokazano je postojanje sinagoge još i u Stobima, iz 3. ili 4. st. n. e. o čemu svjedoči natpis na »Poliharmovom stupu«. ⁴⁶

Gradnju sinagoge plaćala je jevrejska općina, a isto tako i nabavu tore i knjiga proroka koje je svaka sinagoga morala imati. Kompleksu sinagoge spadale su i škole, konaci i terme. Znali su i imućni privatnici podizati cijele sinagoge i predavati ih općini, ili bi darivali pojedine dijelove zgrade (kao mozaik, portik, krov, egzedru ili sl.). Darovatelji su stoga bili spominjani na pročelju zgrade. Sinagoge su se izdržavale od propisanih prinosa svih jevrejskih stanovnika jednog mjesta, a osim njih i jevrejskih putnika koji su onuda prolazili. Kraljevi ili mjesna vlast darivali su sinagoge zemljištem. U Sardu grad je dao Jevrejima zemljište za gradnju sinagoge; u Antiohiji car Valentinijan dao im je bašte; u Rimu su sinagoge imale zemljišni posjed, kako se čita na nadgrobnom natpisu Korfidiju Signinu, vočaru na zemljištu proseuhe (CIL VI 9821: »de aggere proseucha«).

Arhitektonski sinagoge su se razvile od skromnih prostorija stambenih kuća do velikih bazilikalnih građevina s bogatom unutrašnjom dekoracijom. Zbog toga što je ona zgrada za molitvu i propovijed, a k tome i općinska kuća u najširem smislu riječi, morala je imati svoje škole, konačišta i terme građene uz nju ili bar u njenoj blizini. U Palestini je arheološki ispitano i evidentirano oko 70 sinagoga od 2.—8. st. no nijedna nije u cjelini očuvana, već samo u temeljima. Izuzetak čini sinagoga u Dura Europosu jer su djelomično očuvani zidovi prizemlja i prvog sprata. ⁴⁷ U stvari sinagoge su bile bazilikalne građevine s grčko-rimskim stilskim elementima. Imale su portal i obično lijevo i desno još po jedna ulazna vrata. U unutrašnjosti su stupovi prostor dijelili na tri lađe. Pred sinagogom nalazi se gdjekad trijem na stupovima ili egzedra kao predvorje, također na stupovima. Unutra su važne bile ograde, jer su sinagoge, kao i stare bazilike služile i za sudnicu i vijećnicu. Stupovi i ograde mogli su biti od kamena ili drveta, podovi su često bili rađeni od mozaika, a stijene dekorirane fresko-slikama. Arhitektonski ukrasi su bili vijenci, lukovi, frizovi, zabati, kako se vidi na rekonstrukcijama sinagogalnih ruševina u K'far Nahumu i K'far Baramu u Palestini. ⁴⁸ Na reljefnim dekoracijama u kamenu uz uobičajene motive grčko-rimskog inventara (rozete, girlande, delfini, životinje, vinova loza etc.) javlja se obično još i sedmokraki svijećnjak i kovčeg Tore.

Dovoljno je toga napomenuto da bismo se mogli vratiti natpisu s terena Murse i zaključku koji, naravno uz rezervu, možemo iz njega izvući.

1. Natpis je *direktan dokaz*, da je u Mursi proseuha postojala, jer je to bio natpis određen za pročelje same zgrade.

2. Kamena ploča govori u prilog jedne uglednije zgrade, koja nije bila drvena konstrukcija, već zidana bar od opeke, ako ne i od kamena.

3. Tekst natpisa dokazuje: a) da se riječ proseuha u Panoniji upotrebljavala; b) da su ju upotrebljavali helenizirani Jevreji; c) da je hram bio stavljen pod carsku zaštitu iz oportunitizma i da se zbog sačuvanog fragmenta carskog imena zgrada sa sigurnošću može datirati u doba Septimija Severa; d) da je neki viši, imućniji funkcioner, Secundus (?), dao proseuhu potpuno restaurirati, vjerojatno o svom trošku; e) da je već i

prije Septimija Severa u Mursi postojala sinagoga, i to u 2. stoljeću, no možda se, jer je bila drvena, srušila od starosti i trošnosti.

4. Indirektno natpis obogaćuje naše dosadašnje znanje o Mursi u pogledu sastava stanovništva (autohtoni elemenat, Rimljani, Grci, Egipćani i — Jevreji); u pogledu kultova i kulturnih doticaja (oficijelni grčko-rimski kultovi s nešto autohtonih elemenata, orijentalni sinkretistički, kršćanski i — jevrejski).

5. Natpis pruža novi momenat i u odnosu na Panoniju u kojoj dosad osim u Intercisi nije bila dokumentirana sinagoga, iako se zna da su Jevreji u Panoniji bili brojno zastupani.⁴⁹

BILJEŠKE

- 1 D. Pinterović, Mursa za dinastije Severa, Osj. zborn. VII 1960, 28—29
- * Sveučilišni profesor Howard Comfort, Haverford, Pa., USA, pročitavši moj rad o tom natpisu, spontano me pismeno upozorio da bi nastavak — seucham mogao potjecati od grčke riječi PROSEVCHA koja se riječ nalazi u Juvenalovoj satiri III. S tim kao i s nekoliko najvažnijih podataka iz izvora u kojima se ta riječ javlja, potakao me da se ponovno latim zagonetnog natpisa i pokušam problem riješiti. Na tako spontanom interesu za naš rad i na pomoći koju je s tim iskazao našoj nauci o antiki, mi mu se i s ovog mjesta najsrdačnije zahvaljujemo.
- 2 J. de Jouancy, Juvenalis Satyrae, Paris 1699, 49
- 3 C. F. Bahrdrf, Juvenal, Berlin 1787 XVII ad 84
- 4 Thesaurus graecae linguae VI, Paris 1842—47, 1915
- 5 Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis VI, Niort 1886, 539
- 6 Oxford English Dictionary VIII 1933, 1491
- 7 Lexicon totius latinitatis III, Patavii 1940, 932
- 8 S. Krauss, Synagogale Altertümer, Berlin-Wien 1922
- 9 isti, o. c. 11—17; H. Graetz, Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart III 1, Leipzig 1905, 26
- 10 S. Krauss, o. c. 15
- 11 CIGr 2079
- 12 Epiph. Haer. 80. 1
- 13 S. Krauss, o. c. 17
- 14 isti, o. c. 263—265
- 15 Th. Mommsen, Judaea und die Juden, Berlin 1936, 13—15
- 16 Philo, De leg. ad C. III 20
- 17 Philo, ibidem: »... conglobatique in cohortes numerosissimas, proseuchas (multae sunt in singulis urbis regionibus) aut arbustis succisis vastarunt, aut diruerunt funditus, quasdam etiam incenderunt iniectis ignibus tanta rabie atque insania, ut nec proximis aedificiis parcerent«; »...proseuchas quotquot diruere incendere non potuerant, quod accolerentur magna Iudaeorum frequentia, alio modo perdiderunt una eversis moribus et ritibus. Nam effigies Caii statuerunt in omnibus, in maxima vero ac celeberrima sublimem quadrigis aheneis...«
- 18 Philo, In Flaccum 6: »... et unanimiter conclamaverunt, dedicandas esse in proseuchis statuas, petentes licentiam nunquam prius auditi facinoris...«; »... nec enim obscurum erat, quod fama occupatarum proseucharum apud Alexandriam exorta spargenda esset per omnes Aegypti praefecturas, inde propaganda ad gentes orientales...«; »Non animadvertitis hoc pacto vos honorem auferre dominis magis quam tribuere. ubique Iudaei habent proseuchas suae pietatis erga familiam augustam publica domicilia, quibus sublatis quem nobis alium modum eos honorandi relinquitis...«; »qui nacti licentiam quid fecerunt? quinque sunt urbis regiones, denominata a primoribus literis: harum duae dicuntur Iudaicae, quod in his plurimi Iudaei habitent, quamvis et in aliis von pauci sparsim habeant domicilia. Quid igitur fecerunt? e quatuor literis expulsos Iudaeos contruserunt in unius partem angustissimam. at illi quod plures essent quam ut is locus eos caperet, egredienbantur in littora, et monumenta, et sterquilinia exuti rebus suis omnibus«.

- ¹⁹ Philo, De vita Mosis III 27: »... nam destinata oppidatim sacris precationibus loca, quae proseuchas vulgus nominat, quid aliud sunt, quam scholae, in quibus prudentia, fortitudo, temperantia, iustitia, pietas, sanctitas, omnisque virtus discitur, quaecunque ad humana divinaque negotia requiruntur«.
- ²⁰ Fl. Iosephi Cont. Ap. II, 2, 10 i dalje
- ²¹ Fl. Iosephi Vita c. 54: »Sequenti igitur die populus convenit in proseucham quam vocant, precationibus domum amplam et capacem tantae multitudinis...« (iz lat. prevoda Flavijevih djela II. t. izd. Iacobi Stoer, 1611, str. 19)
- ²² R. Cagnat, Cours d'epigraphie latine, Paris 1890, 230—237
- ²³ isti, o. c. 237, br. 2 s. neznatno izmijenjenim redosljedom prema sačuvanom tekstu na našoj ploči.
- ²⁴ S. Krauss, o. c. 340
- ²⁵ J. Fitz, Der Besuch des Sept. Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z., Acta Arch. Acad. Sc. Hung. Budapest 1959, 239—248
- ²⁶ D. Pinterović, o. c. 29
- ²⁷ Th. Mommsen, Judaea und die Juden, Berlin 1936, 17—21
- ²⁸ Cod. Theod. VII 8, 2; S. Krauss, o. c. 413—420
- ²⁹ Th. Mommsen, o. c. 73—76; H. Schiller, o. c. I 2, 897—902
- ³⁰ S. Krauss, o. c. 340
- ³¹ isti, o. c. 260, 116; J. Fitz, Intercisa, RE, Suppl. s. v. Intercisa
- ³² S. Krauss, o. c. 254
- ³³ isti, o. c. 97
- ³⁴ S. Spitzer, Urheimisch in slavischen Ländern, Essek 1880; (spomenspis povodom svečanosti otvaranja jevrejskog hrama u Osijeku u kojem autor također napominje oslobađanje jevrejskih robova u sinagogama, te citira 5 natpisa na kamenu koji su se sačuvali u južnoj Rusiji; na njima se hramovi zovu proseuche, jer, kako autor kaže, prvi doseljenici Jevreji u ranokršćansko doba došli su u južnu Rusiju iz Grčke, Male Azije i Kavkaza, dakle iz helenističkog područja.)
- ³⁵ S. Krauss, o. c. 199—200
- ³⁶ isti, o. c. 200—202, 204, 205, 210, 225
- ³⁷ isti, o. c. 226—227
- ³⁸ C. H. Kraeling, The Synagogue, The Excavations at Dura Europos, Final Report VIII, Part I, New Haven, Yale University Press 1956.
- ³⁹ S. Krauss, o. c. 239—241
- ⁴⁰ isti, o. c. 241
- ⁴¹ isti, o. c. 241—242
- ⁴² isti, o. c. 263
- ⁴³ isti, o. c. 264
- ⁴⁴ isti, o. c. 265
- ⁴⁵ isti, o. c. 260
- ⁴⁶ J. Petrović, Iskopavanje u Stobima 1931., Starinar, VII 1932, 81—86; B. Josifovska, Stobi, Skopje 1953, 34—36
- ⁴⁷ V. Nedomački, Stara Jevrejska umetnost u Palestini, Beograd 1964, 77, 100—103
- ⁴⁸ ista, o. c. 79, 91
- ⁴⁹ A. Mocsy, Pannonia, RE suppl. IX, 1962, 709—710; R. Marić, Antički kultovi u našoj zemlji, Izd. zadužb. Luke Đelovića-Trebinjca, Beograd 1933, 79—80

WAS THERE A SYNAGOGUE AT MURSA?

This question arose and was induced by a Roman stone inscription found at Murša and now deposited in the Museum of Slavonia. When it was first published in 1960 under the title »Murša at the time of the Severi« (note 1) it was stated that during the reign of Septimius Severus and Caracalla some object had been rebuilt for the occasion of the supposed imperial visit to Murša in 202 (note 25). With the help of numerous analogies among Pannonian inscriptions of the Severian period, to which dr. J. Fitz gave a great many examples, it seemed obvious that this object must have been ruined in the course of time and then reerected from its foundation, and also that it had been done by someone whose name ended in -NDVS. The kind of object by the mere ending -SEVCHAM could not be deciphered.

Mr Howard Comfort, Professor at the Haverford College, Haverford, PA., U. S. A. advised me in a letter to try to read »proseucham« at the related place

which word occurred in Juvenal's Satire III, 258 and helpfully also quoted some of the sources to this word. I followed his advice as much as I could, but unfortunately could not use some of the very important sources because they were not available to me. Still with those that I had at my disposal I thought I came to a definite result.

The word »proseucha« in Juvenal's Satire was used in a contemptuous meaning, denoting a place where beggars and vagabonds assembled. In the primary sense the Greek word proseucha meant prayer or place of prayer.

In the different lexica and glossaria we find for »proseucha« additional explanations, as f. i.: the proseuchae of the Jews were large places in the open air like theatres where the books of law were read — the proseuchae were homes for the poor where they could pass the night and have food. — the proseuchae were places of worship in the open, but enclosed by walls or fences, whereas the synagogues were under roof — the proseuchae were sometimes secret and hidden places where the Christians assembled who were at those times as well as the Jews considered as the most despised. All these explanations are based on reliable sources (notes 4—7). — That the proseuchae were the same as the synagogae and that both had different stages of development according to time, country and circumstances — that they were sometimes outside towns in the open, sometimes representative buildings in towns with their own temporary lodgments, even thermae for the poor, for travellers or merchants — that they were even hidden places at times of persecution, or, only insignificant places if the community was not numerous enough or not rich enough to erect a larger building — all this had yet to be proved.

Dr. Samuel Krauss in his well documented work »Synagogale Altertümer«, Berlin - Wien 1922, after having analysed sources Hebrew, Greek and Roman stated and proved that proseuchae were Jewish places of prayer and to some extent identical with the Greek word synagogae. Both expressions were created by the Jewish Diaspora in Greek-speaking countries. By some old tradition in Egypt only proseucha was in use (note 9). None of those two were used in the Rabbi-literature but exclusively in the Jewish-Hellenistic works. In some of them there was a difference between the word synagoga and proseucha inasmuch as the first meant »community« and the second »house of prayer«. The word templum indicated only the temple of Jerusalem, but from the mediaeval time on, it became more and more common for denoting a synagogue, whereas the word proseucha disappeared entirely.

The most numerous documents for the existence and meaning of the word proseucha are to be found in Egyptian inscriptions from the third century B. C. on. We also frequently find the word in the works of two outstanding Jewish authors, in Philo and Flavius Josephus whose characters excellently illuminate the peculiar permeation of the Jewish and Greek spirit and culture which developed at the historic time of Jewish clashes and conflicts with the idea of the Roman imperial sovereignty. There are numerous passages in Philo's works where he speaks of the proseuchae, meaning without exception — the synagogae (note 16—19). In Flavius Josephus we also find such passages (note 20, 21). We can also find this word denoting the same in numerous inscriptions on graves and other monuments in the East and also some in the Western part of the Roman Empire, some of which are quoted here, i. e. CIL III 6533 (a Greek inscription on an alabaster slab reaffirming the asylum right of a proseucha in Lower Egypt — note 37) and CIL VI 9821 (a cippus found in Rome mentioning grounds belonging to a proseucha).

The inscription of Mursa is one more evidence of a proseucha which does of course not mean an open place or anything else except a synagogue.

By the rules of epigraphy (note 22, 23) inscriptions on buildings usually contain some essential parts as: A) the motif which led to the erection of a given object and the name or names of those connected with it (in gen.); B) the name and title or names and titles of those who built or rebuilt the monument (in nom.); in our inscription the name ended in -NDVS; C) the kind of object built or rebuilt (in acc.); in our case proSEVCHAM; D) there must be a verb indicating the action of building or restoring and sometimes the state of the object before the restoration began can be indicated, the reason why the object was erected and eventually the place and the expenses which were necessary.

If we compare the Pannonian inscriptions of the Severian period in which a great building activity took place we easily find patterns which may help us to make up for the deficiency in our inscription. Therefore to complete it we propose

one of Cagnat's formulas which contains such essential parts that presumably existed here (page 66). There is no doubt about the motif PRO SALVTE, about the names of the emperors Sept. Severus, Caracalla, the erased name of Geta (in the fourth line) and that of Julia Domna (in the fifth); a certain SecuNDVS(?) whose praenomen, nomen and social position we do not know, rebuilt a proSEVCHAM which was perhaps because of age decayed and had to be reerected from the ground up, a soLO. We presume he did it on his own expenses (analogies are not rare in sources).

From this inscription we may draw several conclusions.

A synagogue existed at Mursa, i. e. an older one which was probably established in the course of the second century when under Hadrian's reign and in the following decades Mursa started to flourish as a Roman colony. This one was already decayed at the beginning of the third century when Septimius Severus and his son reigned and had to be rebuilt from the ground up. Therefore we presume that the Jewish community must have been by that time large and affluent and all the more for it if the presumed praepositus could have had the means to restore the old temple.

That the marble inscription was fixed at the frontside of the building is more than natural which speaks by itself for a representative synagogue, built at least of bricks if not partially of stones. — The text of the inscription indicates that the word proseucha was in use in Pannonia on account of Hellenised Jews. — That the synagogue was put under imperial protection is in harmony with the well known tolerance of the then reigning dynasty. (note 29).

This inscription also enriches our knowledge of Mursa as regards the composition of its inhabitants (autochthonous elements, Romans, Greeks, Egyptians and — Jews); as regards cultural relations with the Orient and different cults (the official Roman and syncretistic polytheists, the Christian and Jewish monotheists).

In the whole of Pannonia only one synagogue at Intercisa is evident so far (CIL III 3327) where the praepositus of the synagogue Cosmus made a vow PRO SALVTE to the emperor Severus Alexander and his mother Julia Mamaea.

If we study the history of the Jews in Roman times (note 27, 38, 47, 49) we are assured that they were spread over the Empire and had numerous synagogues everywhere, especially in large cities as in Alexandria and Roma and that, in spite of frequent interruptions at persecution times they enjoyed the imperial tolerance and could live in their old and sacred traditions.

